

Sandi Volk

Travma povratka

Poročanje tiska v Trstu o fašističnem in nacističnem taboriščnem sistemu neposredno po koncu vojne leta 1945*

UDK 940.547:07(450.361)»1945«

VOLK Sandi, dr., znanstveni sodelavec, Odsek za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu, I-34100 Trieste, Via Petronio 4, sandi.volk@naskodsek.191.it

Travma povratka. Poročanje tiska v Trstu o fašističnem in nacističnem taboriščnem sistemu neposredno po koncu vojne leta 1945

Zgodovinski časopis, Ljubljana 62/2008 (138), št. 3–4, str. 427–446, cit. 104

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (It., Sn., En.)

Članek obravnava pisanje tiska v Trstu o taboriščnem sistemu v času od maja do decembra 1945 in želi s tem osvetliti javnomnenjski okvir, v katerem so se ob povratku iz taborišč znašli tržaški preživeli taboriščniki. Tisk je zelo veliko pisal o tej temi, javnost pa je o dogajanju v taboriščih bila zelo dobro informirana tudi preko dokumentarcev, pričevanj, razstav in celo konferenc. Vendar je na podlagi pregledanega tiska in zbranih pričevanj jasno, da so bili preživeli taboriščniki po drugi strani deležni le pičle konkretne pomoči s strani instituciji in niso bili obravnavani (in niti organizirani) kot posebna skupina ljudi s posebnimi problemi in potrebami. Projugoslovanski tisk jih je obravnaval bolj občuteno, kot svoje, ostali tisk pa bolj odmaknjeno. Že tedaj pa so morali prisostvovati relativiziranju zločinov, ki so jim bili žrtve, in so postali predmet političnega prisvajanja in polemik, ki se vlečejo vse do danes.

Avtorski izveleček

UDC 940.547:07(450.361)»1945«

VOLK Sandi, PhD., Scientific Collaborator, Department of History, National and Study Library in Trieste, I-34100 Trieste, Via Petronio 4, sandi.volk@naskodsek.191.it

The Traumatic Return: Reports of the Triestine Printed Media Immediately after the End of the Second World War on Fascist and Nazi Camp Systems

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 62/2008 (138), No. 3–4, pp. 427–446, 104 notes

Language: Sn. (It., Sn., En.)

Examining reports published between May and December of 1945 by the Triestine printed media on the fascist and Nazi camp system, the article examines the then prevalent public opinion and general atmosphere encountered by the surviving Triestine prisoners of war upon their return to Trieste. The public was well informed. Apart from the many articles in local newspapers, there were also documentaries, oral reports, exhibits, and even conferences on the subject. Nevertheless, a review of the printed media as well as personal accounts shows that the survivors received only meager help from official institutions. They had not received appropriate treatment as a special group of people with special needs; nor were they organized as such. While Pro-Yugoslav printed media treated them with more consideration, perceiving them »as their own« the rest of the press was more reserved. Even then, these ex-prisoners of war had to endure relativization of the crimes in which they had been victims, thus becoming the object of political manipulation and heated debates that have not yet ended.

Author's Abstract

Dokončni zlomom nacistične Nemčije maja 1945 je pomenil konec drugega svetovnega klanja v Evropi.¹ Kljub razdejanju, obračunom in drugim posledicam totalne vojne, ki so označili obdobje takoj po vojni in jo delali vse prej kot mirno, so ljudje lahko prosteje zadihali. Čas vojne, z vsem, kar je pomenil, je bil končno mimo. Ni se bilo več treba bati in

* Prispevek je nastal v sklopu temeljnega raziskovalnega projekta Preteklost v sedanjosti: Travma fašizma in nacionalsocializma v spominjanju povojnih generacij. Primerjalna kvalitativna empirična raziskava na primeru Slovencev na Koroškem in Slovencev v Furlaniji-Juljski krajini (1. 7. 2004 – 30. 6. 2007), ki ga je na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani vodila dr. Marija Jurić Pahor.

¹ V svetovnem merilu se je vojna uradno zaključila s kapitulacijo Japonske po jedrskem bombardiranju Hirošime in Nagasakija. 14. avgusta 1945 je Japonska sprejela pogoje za kapitulacijo, ki so jo nato uradno podpisali 2. septembra.

naprezati za golo preživetje. Aretacije, deportacije, bombardiranja niso bile več vsakodnevna realnost, čeprav so bili sledovi preteklega nasilja še vedno močno navzoči. Vojna, z vsem, kar je pomenila, je postala del preteklosti, zgodovine, in je lahko postala predmet analize, vrednotenja in osmišljanja. To je veljalo tako v javnem življenju, kjer so pretekli dogodki postali tudi predmet političnega boja, kot pri posameznikih, ki so se sedaj lahko posvetili tudi ocenjevanju doživetega.

Med preživetim pa je v prvi vrsti bil nacistični (in fašistični) koncentracijsko-uničevalni sistem, ki ni mogel kar tako v pozabo, ne le zaradi njegove enkratnosti, ampak tudi, ker je po celi Evropi bilo na stotisoče njegovih živih žrtev-prič. In te žrtve so se sedaj, ko jim ni bilo več treba vseh svojih fizičnih in mentalnih sil posvetiti izključno boju za preživetje, mogle posvetiti soočenju z doživetim. Preživeto so začeli predelovati v spomin, ga (ne)ocenjevati, mu dajati smisel. To pa se je dogajalo v okviru širokega javnega govorjenja in razpravljanja o nacističnem in fašističnem nasilju na političnih zborovanjih, na kulturnih in spominskih prireditvah, v tisku. (Ne)izgovorjeno in (ne)napisano jim je sporočalo, kako se njihova izkušnja ocenjuje, kakšen pomen se ji daje, kakšni so sprejeti pripovedni klišeji, kateri so izpostavljeni vidiki, zaželeni pripovedni pristopi. Vse to je nedvomno vplivalo in pogojevalo pri preživelih žrtvah načine predelave preživetega v spomin, predvsem pa načine, meje in oblike (ne)izražanja doživetih izkušenj. Obenem pa je njihove svojce, ki so pričakovali povratek odvedenih oz. ga že pričakali, seznanjalo z realnostjo do tedaj neznan ali zgolj domnevane in slutene realnosti,² ki so jo pričakovani doživeli.

Trst in okolica sta bila v tem smislu globoko zaznamovana. Nacistični represivni sistem je bil tu uveljavljen v skrajnih oblikah z uporabo vseh njemu lastnih metod in instrumentov, saj je mesto »gostilo« celo taborišče s krematorijem, Rižarno.³ Nacistično nasilje je še posebej okusila slovenska komponenta prebivalstva, za katero je poleg vsega to »izkustvo« nadgrajevalo predhodno večdesetletno izkušnjo fašističnega nasilnega zatiranja. Veliko je bilo torej Slovencev, ki so na svoji koži in v svoji duši nosili znake stopnjujočega fašističnega in nacističnega nasilja, ki ga ob koncu vojne tudi njim najmanj naklonjena javnost ni mogla prezreti. In tudi tu so se žrtve po vojni soočale s preživetim v okolju, ki je o njem izražalo določena mnenja, ga vrednotilo, ocenjevalo in mu dajalo smisle – tudi ko je o njem molčalo.

Ta javnomnenjski okvir, ki je pogojeval in usmerjal doživetje, razmišljanje in izražanje »navadnih ljudi« in v katerem so se spomini preživelih skristalizirali in formirali, so krojili predvsem mediji. V razgibanem povojnem času je bil Trst v primerjavi z današnjo stvarnostjo

² Da je bila realnost taborišč nepoznana je sicer le delno res. Tako je npr. glede tržaškega taborišča Rižarna že med vojno bilo kar precej napisanega v ilegalnem slovenskem partizanskem tisku. Avgusta 1944 je eno ilegalnih glasil Osvobodilne fronte (OF), Matajur, objavil celo članek, v katerem so bili v podrobnostih prikazani sistemi morjenja ljudi. Seveda ta tisk ni bil vsem dosegljiv in so torej te novice ostajale v precej ozkih krogih, čeprav je tudi res, da so jih lahko ljudje, ki so jih poznali, nato ustno širili naprej. Po drugi strani pa se je dogajalo, da tudi ljudje, ki so bili aktivno udeleženi v slovenskem protifašističnem odporu v Trstu, o tem, kar se je dogajalo v Rižarni, niso vedeli ničesar, v nekaterih primerih niti tega, da so v Rižarni bili nastanjeni nacistični vojaki in da so vanjo zapirali ljudi.

³ V Rižarni je bilo po nekaterih izračunih umorjenih in upepeljenih od 3.000 do 5.000 oseb (glej Apih E.; Risiera di San Sabba. Guida alla mostra storica / Vodič zgodovinske razstave/ Vodič po povijesnoj izložbi/ Guide to the historical exhibition/ Begleitband zur historischen Ausstellung, Comune di Trieste, Civici Musei di Storia ed Arte, Trieste, 2000). O radikalnosti nacističnega represivnega posega v Operacijski Coni Jadransko Primorje, kot so naciti po njegovi zasedbi jeseni 1943 poimenovali ozemlje, ki je obsegalo Furlanijo, Goriško, Tržaško, Istro, Reko ter t.i. Ljubljansko pokrajino, zgovorno priča podatek o 8.222 uradno priznanih deportirancih in (vendar je realno število zagotovo višje, saj npr. ne vključuje ljudi, ki niso bili italijanski državljani za časa deportacije oz. so postali državljani drugih držav po letu 1945 – in seveda ne vključuje ljudi, ki so bili deportirani v italijanska taborišča). Če upoštevamo, da je bilo iz cele Italije, vključno z Operativno Cono, deportiranih v nacistična taborišča okoli 45.000 oseb, to pomeni, da je vsak peti »italijanski« deportiranec prihajal iz Furlanije, Tržaške, Goriške, Istre, Reke ali Ljubljanske pokrajine. Glede števil deportirancev prim. Coslovich M; I percorsi della sopravvivenza, Mursia, Milano, 1997, str. 52–65.

bogato preskrbljen, predvsem kar se tiče tiskanih medijev.⁴ Svoje glasilo je izdajala vsaka politična stranka, skupina ali tendenca, ki je imela nekaj vpliva in podpore v družbi, poleg teh pa seveda tudi politična oblast, v tem primeru Zavezniška vojaška uprava (ZVU). V Trstu je tako po vojni izhajalo, poleg številnih periodičnih listov, kar pet dnevnikov, ki so bili izraz raznih političnih opciji. Ker sta dva lista zagovarjala ista stališča sem upošteval le enega (slovenskega), da bi pa pokrival cel takratni politični spekter, sem upošteval tudi tednik, ki je izhajal v Gorici (a je bil seveda na voljo tudi tržaškim bralcem). Pregledal sem:

- *Primorski dnevnik* (Pd). Pričel je izhajati v Trstu 13. maja 1945 kot naslednik in nadaljevalec medvojnega ilegalnega *Partizanskega dnevnika*. Opredeleževal se je za stališča OF in se zavzemal za priključitev Trsta, Gorice, Istre, Reke, Beneške Slovenije in Kanalske doline k Titovi Jugoslaviji.⁵
- *Il Corriere di Trieste* (CdT). Pričel je izhajati v Trstu 9. junija in se je predstavljal kot neodvisni, antifašistično usmerjen dnevnik. Zagovarjal je široko avtonomijo za Trst v sklopu Jugoslavije, po mirovni pogodbi leta 1947 pa se je zavzel za dejansko uresničitev Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) in postal glasilo tržaških independentistov.⁶
- *Glas zaveznikov* (GZ). Pričel je izhajati v Trstu 19. junija 1945, po vzpostavitvi Zvezniške vojaške uprave v Trstu, Gorici in celi Coni A Julijske krajine. Bil je glasilo ZVU v slovenskem jeziku (list je izhajal tudi v italijanskem izvodu).
- *La Voce Libera* (VL). Zagovarjal je pripadnost Trsta, Gorice, Istre in Reke Italiji in je bil izraz tržaškega Comitato di Liberazione Nazionale (CLN – Odbor narodne osvoboditve).⁷ Prva številka je izšla 23. julija, več kot mesec dni po ukinitvi jugoslovanske uprave v Trstu, ko je bil CLN stopil ponovno v ilegalo in deloval proti jugoslovanskim in ljudskim oblastem (tudi z ugrabitvijo predsednika tržaškega Mestnega osvobodilnega sveta Umberta Zorattija).

⁴ Tudi kar se tiče takrat najbolj vplivnega in pronicljivega medija, radia, so bili Trst in njegova širša okolica nadpovprečno bogati. V Trstu je deloval Radio Trieste – Radio Trst, ki je oddajal tudi v slovenščini in so ga takoj po vojni ustanovile jugoslovanske oblasti, po 12. juniju 1945 pa ga je prevzela (in mu seveda spremenila ton) anglo-ameriška ZVU. Poleg tega so obstajali še Radio Pola, ki ga je ustanovila ZVU in je pričel oddajati 4. 8. 1945, Radio Rijeka, ki so ga ustanovile jugoslovanske oblasti in je pričel oddajati 16. 9. 1945, ter Radio Venezia Giulia. Formalno je to bila »ilegalna« radijska postaja namenjena Italijanom »pod jugoslovanskim jarmom«, ki pa je dejansko delovala ob prikriti podpori italijanske države in ob dobrohotnem mižanju zaveznikov. Sedež je imela v Benetkah in je svoje oddaje pričela 5. 12. 1945.

⁵ Zagovorniki Jugoslavije so v tem času razpolagali tudi z italijanskim dnevnikom *Il Lavoratore* (predstavljal se je kot glasilo »tržaške komunistične stranke« (Partito comunista di Trieste), prva številka pa je izšla 23. maja), ki je tudi edini od takratnih tržaških dnevnikov, ki ga nisem pregledal. Dejstvo, da sta bila *Il Lavoratore* in *Pd* izraz istega političnega kroga seveda ne izključuje, da so obstajale med italijanskim in slovenskim glasilom zagovornikov priključitve k Jugoslaviji razlike v poročanju o nacističnem in fašističnem nasilju, ki bi jih vsekakor veljalo poglobiti, niso pa bistvene za cilje projekta, v katerega se pričujoča raziskava vključuje.

⁶ Avgusta 1945 je »iz ideoloških razlogov« dotedanji odgovorni urednik Antonio Paulin odstopil, njegovo mesto pa je prevzel znani tržaški intelektualec in literat Carolus Cergoly, ki je časopis vodil do ukinitve. O tem GZ, 13. 8. 1945.

⁷ Odbori narodne osvoboditve so bili politično vodstvo italijanske Resistenze, partizanskega gibanja. Sestavljali so jih na paritetni osnovi predstavniki vseh italijanskih antifašističnih strank, od komunistov do liberalcev. Tržaški CLN je bil posebnost, ker je iz njega v drugi polovici leta 1944 izstopil predstavnik italijanske komunistične stranke. Do tega je prišlo zaradi ostro nacionalističnih stališč ostalih strank tržaškega CLN, ki so zahtevale, da se po vojni ohrani rapalska meja med Italijo in Jugoslavijo, in zaradi njihove nepripravljenosti na sodelovanje z OF. Tako je potem, ko je 28. aprila v mestu na povelje Komande mesta Trst izbruhnila vstaja enot pod vodstvom slovenske OF in italijanske komunistične partije, 30. aprila CLN organiziral svoj vojaški nastop z enotami, ki so jih sestvaljali policisti, finančni stražniki, pripadniki kolaboracionistične Gurdie civiche in nekaj železničarjev. Enote jugoslovanske redne vojske so ob prihodu v mesto enote CLN razoroževale, ker niso priznavale njihovega poveljstva. CLN je takrat takoj stopil ponovno v ilegalo. O tržaškem CLN glej Spazzali R., ... e l'Italia chiamò. Resistenza politica e militare italiana a Trieste 1943-1947, LEG, Gorizia, 2003.

- *Slovenski Primorec* (dalje SP). Tednik. Bil je glasilo slovenskih katolikov in je izhajal od 28. avgusta 1945 v Gorici.

Dediščina nacifašističnega terorja

Pisanje tiska takoj po vojni se je seveda osredotočalo na vojno in njene sledove in posledice. Glavne teme so bile politična ureditev sveta, obnova, a tudi nacifašistični zločini in njihovo kaznovanje. Vsak tabor je seveda nudil svoja tolmačenja smisla in ciljev vojne in v tem sklopu so pretekle žrtve in pretrpene grozote dobivale politične smisle.

V tem okviru je dobila tema deportacije velik pomen in prostor. Koliko je ta pojav označeval tržaško stvarnost zgovorno dokazuje dejstvo, da so vsi pregledani listi (z izjemo SP, ki pa kot tednik malih oglasov ni objavljajal) bili ves čas polni oglasov, s katerimi so posamezniki in družine poizvedovali po izginulih svojcih, ki so bili v večini primerov deportirani. GZ jih je objavljajal med drugimi malimi oglasi, ostali dnevniki pa so jim namenjali poseben prostor: Pd jih je uvrščal v rubriko z naslovom *Poizvedbe*, CdT v rubriko *Comunicati* (Sporočila), VL pa pod naslovom *Chi avesse notizie di..* (Kdor bi imel novice o...). Poleg tega so se v časopisju dan za dnem (včasih kar po več tednov) pojavljajali sezname preživelih deportirancev, ki so čakali na vrnitev domov.⁸ Iz pričevanj, ki so bila zbrana v teku projekta *Preteklost v sedanosti. Travma fašizma in nacionalsocializma v spominjanju povojnih generacij*, ki ga je na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani vodila dr. Marija Jurić Pahor vemo tudi, da je tudi radio sporočal imena preživelih taboriščnikov, ki so bili na poti domov.⁹ Na tisoče družin je torej pričakovalo novice o svojcih (seveda v upanju, da so preživelih), ki so jih bili nacisti odpeljajali in o katerih usodi niso vedele nič določenega.¹⁰

Razgaljena taboriščna stvarnost

Tisk jim je kaj kmalu posredoval novice o tem, kaj se je dogajajlo v taboriščih in s taboriščniki. Kaznovanje nacifašističnih zločincev, ki je bil eden od javno izraženih vojnih ciljev »*Zavezniških in pridruženih sil*«, se je začelo že takoj po vojni. Likvidacijam in izvensodnim obračunom, ki so se dogajajli v prav vseh od vojne zajetih deželah in so se jih poslužile prav vse zmagovite vojske in vojaške enote, so kmalu sledile sodne obravnave proti nacistom, fašistom, njihovim sodelavcem in vojnim zločincem. V Trstu so se procesi začeli že junija 1945, še za časa jugoslovanske uprave oz. ljudske oblasti, in se nadaljevali

⁸ Glej npr. VL, 31. 7. 1945, Prigionieri di guerra giunti a Trieste; 2. 8. 1945, Ex prigionieri ed ex internati in attesa di rientrare a Trieste; 3. 8. 1945, Per le famiglie degli internati di Nordhorn; 9.8.1945, Notizie di ex internati in Germania; 4. 9. 1945, Saluti di un ex prigioniero in attesa di rimpatrio; 5. 9. 1945, Ex prigionieri che rientrano dalla Germania entro settembre; 20. 10. 1945, Invito ai congiunti degli internati a Dachau – CdT, 9. 6. 1945, Elenco dei cittadini del litorale che si trovano nel campo di Dachau (objavljeno več dni); 27.6.1945; Internati civili in Germania (tudi objavljeno več dni); 3. 8. 1945, Ex internati in Germania in attesa di rientrare a Trieste – Pd 8.-10. 6. 1945, Interniranci iz Dacaua; 12.- 17. 6. 1945; Interniranci, ki se vračajajo. Vsi listi so torej uporabljajli izključno izraz interniranci in jih obravnavajli kar skupaj z bivšimi vojnimi ujetniki.

⁹ Glej pogovor 10/Ž/1925/IG+11/M/1924/0+12/Ž/1926/0.

¹⁰ Naj za primer navedem izkušnjo materine družine. Materinega očeta so nacisti aretirajli in ga kot talca aprila 1944 obesili na ulici Ghega. Družina pa ni dobila nobenega sporočila o usmrtitvi očeta. Ker ga v zaporu ni bilo več so menili, tudi na podlagi nepreverljajvih glasov in govoric, da so ga nacisti deportirajli. Zato so ga po vojni še dolgo iskajli med deportiranci, dokler niso na koncu le izvedeli, da je bil med žrtvami ene najhujših nacističnih represalj v Trstu – na ul. Ghega so nacisti v odgovor na atentat na nemško oficirsko menzo po oknih in na stopnišču palače, kjer je bil izvršen atentat in ki je danes sedež konzervatorija, obesili 51 talcev.

pod ZVU. Ves pregledani tisk je o njih redno poročal, seveda z razlikami v tonih in prostoru, ki so jim ga namenjali.¹¹ CdT in VL sta veliko pisala tudi o čiščenju fašistov v Italiji, kjer so se procesi pričeli že pred koncem vojne in se često zaključevali s smrtnimi obsodbami (ki so jih sicer le redko dejansko izvršili), medtem ko sta Pd in GZ sledila tudi procesom proti sodelavcem okupatorja v Jugoslaviji.¹² V teku leta 1945 pa so se pričeli po celem svetu vrstiti procesi proti vidnejšim kolaboracionistom in vojnim zločincem, ki so dosegli višek z Nürnberškim procesom proti vrhovom nacističnega Rajha, ki se je pričel 15. novembra. Pred tem pa so se bile zaključile sodne obravnave proti generalu Petainu¹³ (pričela 23. 7. 1945), Vidkunu Quislingu¹⁴ (21. 8. 1945), šefu francoske kolaboracionistične vlade Pierru Lavallu¹⁵ (4. 10. 1945) ter japonskemu generalu Yamašiti Tomoyukiju¹⁶ (28. 10. 1945). Tržaški tisk jim je namenil veliko pozornost in o njih praviloma pisal kar na prvi strani. Poleg teh pa sta se v teku leta začela in zaključila dva procesa, ki sta za našo temo zelo pomembna. Bila sta namreč to prva večja procesa z velikim medijskim odmevom, ki sta zadevala zločine v

¹¹ CdT, 12. 6. 1945, La prima seduta del Tribunale del Popolo; 31. 8. 1945, Primo processo contro collaborazionisti. Tribunale del Popolo – Ljudsko sodišče, je ustanovila takoj po vojni tržaška Ljudska oblast, vendar je uspelo izpeljati dve sami obravnavi, nato pa jo je ZVU, ki je prevzela v Trstu in celi Coni A Julijske krajine oblast prav istega 12. junija, ko je imelo Ljudsko sodišče svojo prvo obravnavo, razpustila. Proti koncu poletja je ZVU za sojenje fašistom in kolaboracionistom ustanovila Izredno porotno sodišče (Corte straordinaria d'Assise), ki je prvo obravnavo imelo 30. avgusta.

¹² Dejansko je bilo izvršenih zelo malo smrtnih obsodb, v glavnem le tiste, ki so postale dokončne in bile izvršene pred junijem 1946, ko je italijanski parlament izglasoval amnestijo. Amnestija, ki jo je pripravil pravosodni minister Palmiro Togliatti, tajnik Komunistične stranke Italije, je poleg tega privedla v teku nekaj let do izničitve skoraj vseh obsodb fašistov, tudi takih, ki so bili v vrhu režimske hierarhije in/ali so bili odgovorni mučenj in ubojev. O tem glej Franzinelli M., L'amnistia Togliatti. 22. giugno 1946: colpo di spugna sui crimini fascisti, Mondadori, Milano, 2007.

¹³ Henri Philippe Omar Petain (Cauchy-à-la-Tour, 24. aprila 1856 – L'Île-d'Yeu, 23. julija 1951), francoski general in politik. V prvi svetovni vojni je bil načelnik generalštaba francoske vojske in se leta 1917 proslavil kot »rešitelj Francije«, ko je uspel zaveziti upore v vrstah vojaštva. Po vojni so ga povišali v maršala, izvoljen je bil za člana Académie des sciences morales et politiques ter Académie française. Leta 1934 je bil za krajši čas vojni minister, nato pa predsednik Conseil supérieur de la Guerre. Maja 1940, ob nemškem preboju francoske fronte, je postal podpredsednik vlade. Junija 1940 je postal predsednik vlade in je 22. istega meseca podpisal premirje z Nemčijo. Kasneje je postal predsednik nove francoske države, ki je stopila v sodelovanje z okupatorjem in odredila internacijo političnih nasprotnikov (predvsem komunistov) ter Judov. Ko so leta 1944 zavezniki osvobodili Francijo se je umaknil najprej v Nemčijo, nato pa v Švico. 24. aprila 1945 se je na francosko-švicarski meji predal francoskim oblastem. Sodili so mu zaradi veleizdaje in sodišče ga je 15. avgusta 1945 obsodilo na smrt. Obsodbo so mu spremenili v dosmrtno ječo, ki jo je preстал v internaciji v L'Île d'Yeu. Glej npr. Lottman, Herbert R., Petain, Milano, Frassinelli, 1985.

¹⁴ Vidkun Abraham Laritz Jonsson Qvisling (Fyresdal, 18. julija 1887 – Oslo, 24. oktobra 1945). Vojak in politik. Diplomiral je na norveški Vojni akademiji in dosegel čin majorja. Od leta 1931 do leta 1933 je bil vojni minister. 17. maja 1933 je ustanovil norveško fašistično stranko Nasjonal Samling (Narodna enotnost), ki ni dosegla vidnejših volilnih uspehov (okoli 2% glasov na političnih volitvah istega leta). Aprila 1940, ob nemškem napadu na Norveško, se je proglasil za vodjo nove norveške valde, ki so jo na začetku Nemci priznali. Kasneje je oblast prevzel nemški Reichskommissar, ki je Qvislingu priznal vlogo Predsednika ministrskega sveta. Njegovo ime je postalo med vojno sinonim izdajalstva in kolaboracionizma. Po osvoboditvi Norveške je bil 9. maja 1945 Qvisling aretiran v Oslu. Na procesu zaradi veleizdaje ga je sodišče obsodilo na smrt z ustrelitvijo. Obsodba je bila izvršena 24. oktobra 1945. Glej npr. Høidal, Oddvar K., Qvisling. A Study in Treason, Oslo, Norwegian University, 1988.

¹⁵ Pierre Lavall, (Châteldon, 28. junija 1883 – Fresnes, 15. oktobra 1945). Francoski politik. Bil je predsednik francoske vlade od 27. januarja 1931 do 20. februarja 1932, od 7. junija 1935 do 24. januarja 1936 ter od 18. aprila 1942 do 20. avgusta 1944, ko je načeloval kolaboracionistični vladi Petainove francoske Vichyske republike. Ob osvoboditvi Francije se je z vlado umaknil v Nemčijo, od koder je maja 1945 zbežal v Španijo in nato v Avstrijo. Tu so ga zavezniki ujeli in ga 30. julija 1945 predali francoskim oblastem. Sodili so mu v Parizu, sodišče pa ga je 9. oktobra obsodilo na smrt. Po neuspelem poskusu samomora je bil Lavall 15. oktobra 1945 usmrčen z ustrelitvijo.

¹⁶ Yamašita Tomoyuki (Šikoku, 8. novembra 1885 – Manila, 23. februarja 1946). General japonske vojske. Med drugo svetovno vojno se je proslavil kot osvojevalec britanskih kolonij Malezije in Singapura. Po vojni mu je ameriško vojaško sodišče v Manili sodilo kot vojnemu zločincu zaradi odgovornosti za t.i. »Manilski pokol«, v katerem so 3. in 4. marca 1944 v prestolnici Filipinov, Manili, japonske enote ubile okoli 100.000 civilistov. 7. decembra 1945 ga je sodišče spoznalo za krivega in ga obsodilo na smrt. Obsodbo so izvršili z obešenjem 23. februarja 1946.

taboriščih: proces v Lüneburgu proti zadnjemu komandantu taborišča Bergen-Belsen Josefu Kramerju in skupini odgovornih za zločine v Auschwitzu in Bergen-Belsenu¹⁷ (17. 9. 1945) ter proces proti komandantu taborišča Dachau Martinu Gottfriedu Weissu in 39-im članom osebja taborišča (15. 11. 1945).¹⁸

Poročila s teh dveh procesov so javnost soočila s stvarnostjo nacističnega koncentracijskega sistema. Če vzamemo za primer, kaj je glede Lüneburškega procesa pisal GZ, ki ga kot glasilo ZVU nikakor ne moremo opredeliti kot ekstremistično, je jasno, da so bili javnosti na voljo o dogajanju v Auschwitzu in Bergen Belsenu prav vsi detajli. Tako je že v prvem poročilu s procesa list navajal, da je tožilec v svojem uvodnem govoru dejal, da je bilo v Auschwitzu načrtno umorjenih »tisoče in tisoče oseb, katerih število mogoče dosega milijon«. ¹⁹ V naslednjih dnevih so bralci lahko zvedeli, da so taboriščniki morali vstajati ob 4. uri, nato stati v zboru po več ur (in živi so morali iz barak privleči tudi trupla med nočjo umrlih sotrpinov), da so delali od 6. zjutraj do 18. ure zvečer (pozimi sicer »le« do 16.) ob hrani, ki je komaj dosegala 800 kaloriji, da so jih za vsak najmanjši prekršek pretepali in mučili, da je ob prihodu zaveznikov po taborišču ležalo 13.000 trupel-okostnjakov, da je v prvih dneh po osvoboditvi prav toliko preživelih podleglo prestanim naporom in lakoti ter da bodo tudi preživeli za vedno nosili fizične in psihične posledice prestanih grozot.²⁰ Še posebej pa so po pisanju GZ na publiko, ki je prisostvovala procesu, učinkovali nastopi obremenilnih prič, bivših taboriščnikov.²¹ In nedvomno so v detajlih objavljena pričevanja imela podoben učinek tudi na bralce. Opisi množičnih usmrtitev v plinskih celicah, »medicinskih« poizkusov na taboriščnikih, sadističnih izpadov nacistov, bolezni, strahotne lakote, ki je nekatere privedla do tega, da so se hranili s trupli svojih mrtvih tovarišev, vse to je ustvarjalo sliko peklenskih razmer in atmosfere, vrednih Dantejeve Božanske komedije, v katerih so »živeli« deportiranci. Na dan pa so prihajale tudi posledice, ki jih je vse to pustilo na preživelih. Od žene, ki so jo v taborišču sterilizirali, in se je zato po osvoboditvi poskusila ubiti,²² do bivšega zapornika, ki mu je bilo očitno podoživljanje taboriščne izkušnje tako neznosno, da se je med pričevanjem onesvestil.²³ A pojavljala sta se tudi jeza in srd preživelih (ki so lahko računali na popolno razumevanje tiska) do krvnikov, saj je skupina bivših deportirank napadla ženo prvoobtoženca Kramerja, ko je zapuščala sodno dvorano.²⁴ Po vsem tem ni čudno, da je celo katoliški SP (ki sicer ni objavljajal poročil s procesa) zaključeval svoje kratko poročilo o izvršitvi, 14. decembra, smrtnih kazni proti Kramerju in desetim soobtožencem, takole: »Začeli so ob 9. zjutraj in končali ob 4.30 popoldne. Božji mlini meljejo počasi, a gotovo!«²⁵

Če si po tem procesu kdo še ni bil na jasnem, kaj se je dogajalo z deportiranci oz. če je mogoče komu ostal dvom, da je to bil osamljen primer, posledica sadističnih nagonov posameznikov, je imel na voljo poročila s procesa proti Martinu Weissu in drugim »upraviteljem«

¹⁷ Na procesu so Josefu Kramerju in 43-im soobtožencem sodili zaradi zločinov v taboriščih Bergen-Belsenu in Auschwitz-Birkenau, ki mu je Kramer načeloval preden je prevzel komando nad Bergen-Belsenom. Sodišče je 17. 11. 1945 Kramerja in 10 drugih obtožencev obsodilo na smrt, obsodba pa je bila izvršena 14. decembra.

¹⁸ Proces, ki se je vršil v bivšem taborišču Dachau pred zavezniškim vojaškim sodiščem (in je znan kot prvi proces v Dachavu – The First Dachau Trial), se je zaključil 13. decembra. Weissu in 35 soobtožencev je sodišče obsodilo na smrt z obešenjem, kasneje pa je osmim obtožencem obsodbo spremenilo v dosmrtno ječo, medtem ko so ostale (med njimi Weissu) usmrtili 28. in 29. maja 1946.

¹⁹ GZ, 18. 9. 1945, Razprava proti Kramerju »zverini iz Belsena«. Prvi dan zasedanja sodišča so na koncu tudi predvajali film s posnetki iz Bergen Belsena ob osvoboditvi.

²⁰ GZ, 21. 9. 1945, Slika strahot v Belsenu.

²¹ Dopisnik GZ je zapisal, da so »so današnje izjave povzročile mnogo večji vtis, kakor včerajšnje predvajanje uradnega filma«. GZ, 22. 9. 1945, Belsen in Osvjecim.

²² GZ, 22. 9. 1945, Belsen in Osvjecim.

²³ GZ, 29. 9. 1945, V Lueneburgu odkrivajo grozote.

²⁴ GZ, 12. 10. 1945, Zaslíševanje dveh Kleinov.

²⁵ SP, 27. 12. 1945, Okno v svet.

Dachava. Da pa ni bilo to, kar je prihajalo na dan s procesov, in s tega še posebej, nekaj, kar bi zadevalo samo »druge«, ampak da je bila tudi stvar Slovencev in posebej Primorcev, je jasno povedal prav SP, ko je zapisal: »Tudi v Dacau-u, kjer je bilo toliko naših ljudi interniranih od Nemcev, se je začela kazenska obravnava proti voditeljem taborišča ...«.²⁶

Vendar poročila s teh procesov še zdaleč niso bila vse, kar so lahko bralci v omenjenih listih brali o taboriščih. Že 27. maja je Pd objavil članek, ki je prikazoval izsledke poljske komisije za raziskovanje nacističnih zločinov in seznanjal bralce, da so v higijenskem zavodu v Gdansk u nacisti kuhali milo iz človeških trupel ter da so v Chelmn u odkrili taborišče smrti, kjer so nacisti v plinskih celicah industrijsko morili zapornike.²⁷ CdT je junija poročal, da so v taborišču v Mauthausnu nacisti od leta 1938 do leta 1945 pobili 85.000 od 150.000 tam zaprtih zapornikov, Pd pa avgusta o strahotnih pogojih, v katerih so živel i deportiranci, ki so delali v tovarnah I.G. Farbeninsudtrie v Auschwitzu – Monovitzu.²⁸

Pričevanja preživelih

Pregledani tisk pa je k poznavanju razmer, v katerih so v taboriščih živel i deportiranci, prispeval predvsem z objavo in povzemanjem pričevanj preživelih. Začel je Pd, ki je 29. maja objavil izpovedi neimenovanega preživelega deportiranca, ki so ga takole predstavili: »*pred nami je sedel mlad mož, siv kot sedemdesetletni starček z udrtimi, do kosti izmozganimi lici. Ves se je tresel in iz oči mu je sijala motna belina. Bolj je bil podoben mrtvecu, kot pa živemu človeku*«. Po opisu strahot življenja v taborišču, kjer so zaporniki obstajali le še kot številke, ki so jih s stradanjem in delom izžemali in jih nato množično morili v plinskih celicah, njihova trupla pa upepelili, da je za njimi izginila vsaka sled, se je članek zaključeval: »*Muke, ki so jih prestali ujetniki po taboriščih, so tako grozne, da jih svet ne bo nikdar pozabi ... Toda ti zločini ne bodo ostali nepoplačani. Našli bomo krivce. Našli bomo tiste, ki so pošiljali ljudi v smrt, in one, ki so počenjali grozodejstva v taboriščih samih.*«²⁹ Že naslednjega dne je Pd objavil nov članek o povratnikih iz nemških ječ, prisilnega dela in taborišč. Veliko jih je bilo, mnogi pa so morali še vedno čakati na povratek v Trst, ker so jih v Italiji zadrževali, češ da tečejo v Trstu po ulicah potoki krvi. »*Po tržaških ulicah jih vidiš, razcapane in izmučenih obrazov, z grozo v očeh, neizbrisno grozo, ki je nič ne bo moglo več iztrgati iz ranjene duše,*« je povratnike opisoval avtor. Sledil je pogovor z Gigijem Kodermacom, povratnikom iz Podgore pri Gorici, ki je opisal mučenje v tržaškem zaporu, življenje v internaciji v Nemčiji in povratek. »... *Moj tovariš in jaz sva izkoristila nered prvih dni in se odpravila sama peš domov. Več kot 350 km peš. Nekaj malega pa z vozili, kakor smo pač naleteli. Nihče nam ni pomagal, zadnja oblačila smo prodajali, da bi se lahko najedli.*« Ko pa je v Trstu po naključju šel mimo zapora: »*Nehote me je prešinila groza tistih dni, ko sem tukaj čakal na smrt. In tedaj sem čutil, da nikoli ne bo več tisto kakor prej in da nič ne bo moglo izbrisati spominov na preteklost. Koroneja (Coroneo, tržaški zapor, op S.V.) se mi je zdela kot s krvjo oškropljeno svarilo: Ne pozabimo!*«³⁰ Pričevanja so se v Pd nadaljevala s pripovedmi dveh bivših internirancev v Mauthausnu,³¹ z

²⁶ SP, 29. 11. 1945, Okno v svet.

²⁷ Pd, 27. 5. 1945, Hitlerjevska grozodejstva. Novice o higijenskem zavodu v Gdansk u in o poskusni tovarni za izdelavo mila iz človeške maščobe ter strojenje človeške kože pa je kasneje povzel tudi GZ, in sicer 26. julija 1945 v članku Higijenski zavod medicinske akademije v Gdansk u.

²⁸ CdT, 17. 6. 1945, Particolari sul campo di Mauthausen; Pd, 8. 8. 1945, Življenje pod strahotnimi pogoji.

²⁹ Pd, 29. 5. 1945, Odgovarjali bodo vsi.

³⁰ Pd, 30. 5. 1945, Ne pozabimo ...

³¹ Pd, 7. 6. 1945, Taborišče strahot. Priči sta bila Mijo Jovanovič, odvetnik iz Bajne Bašte, in Nenad Ivkovič, pomočnik predstojnika glavne blagajne Narodne banke, iz Beograda, ki sta bila oba v Mauthausnu.

objavo članka iz *Dachauskega poročevalca*,³² v katerem je bil zapisan pogovor s Slovincem, ki so ga nacisti uporabljali za poizkuse o človeški vzdržljivosti mrazu,³³ s krajšim povzetkom pripovedi Franca Volka, iz Ozeljana, ki je preživel Mauthausen³⁴ ter izkušnji kapetana sovjetske vojske Aleksandra Pečerskega, ki je bil zaprt v taborišču Sobibor, kjer je vodil upor taboriščnikov (in bil med redkimi, ki mu je uspelo pobegniti in se rešiti).³⁵

CdT je objavil pismo umrlega deportiranca Romana Carrare, ki ga je preživeli tovariš izročil teti preminulega in v katerem je opisoval transport deportirancev iz Buchenwalda v Dachau.³⁶ Tudi VL je objavil pismo bivšega interniranca v Nemčiji Cornelia Carniela, ki so mu nacisti umorili ženo v Auschwitzu. Po povratku v Trst je našel svoje stanovanje popolnoma izropano, kar pa je ostalo so mu kot vojni plen zasegle zavezniške oblasti, ker se je po njegovi aretaciji v stanovanje vselili sodelavec SS. Ob njegovem povratku pa je v njegovem stanovanju živela tuja družina in si je bil on prisiljen priskrbeti zasilno namestitev, kjer pa ni mogel imeti pri sebi mladoletnega sina. Prizadeti je zahteval svojo pravico, uredništvo pa je pismu dodalo pripis, v katerem je naglašalo, da je enaka usoda doletela številne povratnike iz zapora ali deportacije in od ZVU zahtevalo, da ukrepa.³⁷ Glasilo tržaškega CLN je nato objavilo še članek o ilegalnem listu, ki so ga italijanski jetniki delovnega taborišča v bližini Hamburga ročno razmnoževali in delili med sojetniki³⁸ ter v nadaljevanjih dnevnik iz ujetništva bivšega avstrijskega kanclerja Schuschnigga, v katerem je avtor opisoval tudi svoje življenje z družino v taborišču Sachsenhausen.³⁹ Njegova pripoved kaže neko drugačno taboriščno stvarnost, ki so jo doživljali znani in ugledni zaporniki. Ki pa so lahko videli, slišali in vohali⁴⁰ prav vse, kar se je dogajalo z navadnimi jetniki. In jim je bila ta hujša, prava taboriščna stvarnost stalno pred očmi kot svarilo, kaj jih je lahko v vsakem trenutku doletelo.

Ostale prilike soočanja s stvarnostjo taborišč

Periodični tisk nikakor ni bil edini posredovalec spoznanj o taboriščih. Znano je, da so morali nemški vojni ujetniki in civilno prebivalstvo obvezno prisostvovati predvajanju dokumentarcev o nacističnih grozodejstvih v taboriščih.⁴¹ Iz Pd tako izvemo, da so Sovjeti pripravili dokumentarni film o Auschwitzu na podlagi gradiva, ki so ga snemali ob osvoboditvi taborišča (med taboriščniki so bili posneti tudi družina člana jugoslovanske vlade Mandića in asistent na medicinski fakulteti v Zagrebu prof. Grossman) in da je bil v pripravi nov

³² Dachauski poročevalec so takoj po vojni izdajali bivši slovenski zaporniki taborišča Dachau, ki so v taborišču čakali na povratek domov. Urejal ga je Ljudevit Mrzel.

³³ Pd, 7. 6. 1945, Znanost v rokah zločincev. Pogovor s preživelim se je zaključevala takole »... v zenicah mu je za hip zaiskril odsev maščevalnega besa, pa že zopet ugasnil v toplem pogledu: majavih korakov in sključene glave je odtaval med gručami blelih izmozganih tovarišev na svoje priljubljeno mesto za pečko».

³⁴ Pd, 15. 6. 1945, Iz Mauthausena.

³⁵ Pd, 27. 6. 1945, Taborišče smrti v Sobiboru.

³⁶ CdT, 23. 6. 1945, Ordine nuovo.

³⁷ VL, 10. 10. 1945, La penosa odissea di un perseguitato politico.

³⁸ VL, 29. 10. 1945, »Marciare«: un giornale scritto a matita. Tržaški interniranec Arnaldo Marangon je uredništvu VL izročil okoli 30 izvodov tega ilegalnega taboriščnega glasila, ki so ga dobesedno pisali (v štirih primerkih) od avgusta 1944 do januarja 1945, ko so list prenehali izdajati zaradi bojazni odkritja Gestapa.

³⁹ VL, 30. 11. 1945, La »villa« di Sachsenhausen.

⁴⁰ V spominih, ki jih je objavil VL, je Schuschnigg izrecno omenjal smrad po ožganem človeškem mesu, ki je prihajal iz sicer oddaljenih krematorijev.

⁴¹ Glej npr. CdT, 9. 6. 1945, Un documentario sulle atrocità naziste proiettato davanti ai prigionieri tedeschi, ter Pd, 15. 5. 1945, Nemci bodo gledali svoje zločine.

dokumentarec s posnetki zaslišanj ujetih članov osebja taborišča.⁴² Podoben film so izdelali tudi v Jugoslaviji, vendar o zločinih domačih fašistov, saj je zadeval ustaško taborišče Jasenovac.⁴³ Ti dokumentarci pa nikakor niso bili namenjeni izključno nemški publiki, niti da bi jih predvajali v posebnih prostorih ob posebnih prilikah. V Trstu so vsaj enega predvajali kar v kinu, kot izvemo iz recenzije filma *Primula Smith*, ki jo je objavil GZ. Poleg predstavitve filma je namreč opisoval tudi krajši dokumentarec o Buchenwaldu (videlo se je med drugim kupe mrličev ter krematorijske peči z razlago njihovega delovanja), ki so ga predvajali pred igranim filmom.⁴⁴

Tržačani in Goričani so se s stvarnostjo nacističnih taborišč lahko seznanili tudi na razstavah. Najpomembnejša je bila nedvomno fotografska razstava z naslovom *Šest let vojne*, ki so jo v Trstu postavili v umetnostni galeriji na Akvedotu (Drevored XX. septembra) na začetku avgusta 1945, v Gorici pa v jeseni (tu so jo celo podaljšali), in na kateri je bilo veliko prostora namenjeno nacističnim grozodejstvom, v prvi vrsti seveda taboriščem.⁴⁵ V Gorici pa so jeseni leta 1945 postavili še dve taki razstavi: prvo so postavile zavezniške informacijske službe in se je nanašala na taborišče Belsen, drugo pa so postavile projugoslovanske organizacije in je dokumentirala zločine italijanskih okupatorjev v Sloveniji.⁴⁶

V Trstu so o taboriščih pričeli prirejati tudi že prve konference. Prvo, na kateri je na temo Nacistična koncentracijska taborišča predaval študent Franz Saba, je 21. avgusta, ob 21. uri, v slavnostni dvorani tržaške univerze priredil Comitato universitario triestino (Tržaški univerzitetni odbor);⁴⁷ drugo sta 1. septembra ob 20. uri organizirala Circolo di Cultura Popolare (Krožek za ljudsko kulturo) in Prosvetno-kulturni krožek na Škorklji v društvenih prostorih slednjega (ulica Vojaške bolnice št. 2), na njej pa je Franc Klamert (Francesco Clamert) govoril o življenju taboriščnikov v Buchenwaldu;⁴⁸ tretje predavanje, na katerem je neki dr. Gentili predaval o življenju partizanov v Umbriji in deportirancev v Nemčiji, pa je priredilo Združenje veteranov (Associazione reduci) 18. novembra v dvorani Dante (Sala Dante) na ulici Paolo Reti.⁴⁹ Žal je to tudi vse, kar o teh predavanjih vemo, saj nobeden od pregledanih listov ni objavil poročila s katerega od njih.

Manj omenjani zločini

Med pregledanim tiskom so se razlike pojavljale predvsem v tem, o katerih zločinih so pisali. Tako je GZ sicer sledila procesom proti kolaboracionistom v Jugoslaviji, ni pa npr. objavila prav ničesar o ustaških taboriščih. Isto je veljalo za zločine italijanskih fašistov, z izjemo procesov, na katerih so fašistom sodili v Trstu in Gorici. Podobno je bilo z VL, ki je fašistične

⁴² Pd, 10. 6. 1945, Film o taborišču smrti.

⁴³ Pd, 18. 8. 1945, Film o ustaških zločinih.

⁴⁴ GZ, 21. 6. 1945, »Primula Smith« in dokumentarni film iz Buchenwalda. V italijanščini pomeni primula trobentico (cvetlica). Film in dokumentarec o Buchenwaldu so predvajali v kinu Nazionale, ki se je nahajal (in se še nahaja) v strogem mestnem središču.

⁴⁵ GZ, 7. 8. 1945, Otvoritev razstave »Šest let vojne«; CdT, 8. 8. 1945, La Mostra fotografica »sei anni di guerra«; GZ, 20. 9. 1945, Podaljšanje razstave »Šest let vojne«.

⁴⁶ GZ, 10. 10. 1945, Razstava fotografij; Pd, 24. 10. 1945, Razstava fotografij v Gorici. Če se je kdo hotel osebno poglobiti v problematiko pa je imel na voljo tudi prve knjige o nacističnih zločinih, in o njihovem izidu je seveda poročal tudi primorski tisk. Glej npr. Pd, 1. 6. 1945, Knjiga o vojnih zločinih.

⁴⁷ CdT, 21. 8. 1945, Comitato universitario triestino.

⁴⁸ CdT, 31. 8. 1945, Al circolo di cultura di Scorcola; Pd, 1. 9. 1945, Predavanje o taborišču Buchenwald.

⁴⁹ CdT, 17. 11. 1945, Conferenza in Sala Dante. Omembe vredno je dejstvo, da je bil Paolo Reti vodilni član tržaške stranke Krščanske demokracije (Democrazia Cristiana) in tržaškega CLN, ki so ga nacisti aretirali in umorili v Rižarni. Po njem so očitno poimenovali ulico v samem središču mesta že takoj po vojni.

zločine omenjal le v zvezi s procesi proti fašistom v Trstu in Gorici oziroma v Italiji, ni pa nikoli omenil taborišč, pokolov in drugih grozodejstev, ki so jih italijanski fašisti zagrešili v Etiopiji, Grčiji, Jugoslaviji in drugod. Še manj je o tem pisal SP. Največjo pozornost je grozodejstvom, ki so jih zagrešili zavezniki nacistov, namenjal Pd. Že maja je pisal o bolgarskih grozodejstvih nad Judi in o ustaških taboriščih Jasenovac in Stara Gradiška,⁵⁰ posebno pozornost pa je namenil italijanskim vojnim zločinom z objavo izvlečkov iz dnevnika komandanta italijanske vojaške enote, ki je delovala v Dalmaciji,⁵¹ predvsem pa z objavo več nadaljevanj o italijanskem taborišču Rab in o tem, kar se je v njem dogajalo.⁵² Poleg Pd je o teh zločinih, in sicer izključno o italijanskih, pisal CdT, ki je svoje bralce seznanil z jugoslovansko zahtevno Italiji po izročitvi vojnih zločincev⁵³ ter objavil odlomke iz vojnega dnevnika italijanske vojaške enote z opisom represalj in grozodejstev, ki jih je izvršil v Sloveniji in Hrvaški, ki ga je pospremil s fotografijo streljanja talcev s strani italijanske vojske.⁵⁴

Situacija preživelih

Primorski tisk je torej veliko pisal in informiral o stvarnosti nacističnega taboriščnega sistema. Precej je pisal tudi o situacij bivših taboriščnikov po osvoboditvi. Na širši evropski ravni je o tem pisal izključno GZ, ki je že junija na kratko poročal o situaciji bivših poljskih prisilnih delavcev v Avstriji, o pobudi švedske vlade, da sprejme na zdravljenje bivše taboriščnike, potrebne posebnih neg o delovanju Vatikanske pomoči med bivšimi deportiranci ter o svečanem sprejemu v Celovcu skupine petdesetih slovenskih bivših internirancev iz Dachaua na poti domov.⁵⁵ Bolj obširno pa je poročal o ocenah vrhovnega zavezniškega poveljstva o problemu bivših taboriščnikov in prisilnih delavcev, ki naj bi se jih od 5.800.000 že 3.000.000 vrnilo na svoje domove. Ostali so bili nameščeni po zbirnih taboriščih in bi se po načrtih morali na začetku septembra vsi vrniti domov, razen dvakratnih invalidov in tistih brez določenega državljanstva.⁵⁶ List je objavil tudi fotografiji, in sicer sliko otroka v Buchenwaldu, ki so mu nacisti umorili starša in je čakal na premestitev v švicarski sanatorji, ter sliko židovske deklice z učiteljico, posneto v šoli, ki so jo za okoli 200 preživelih otrok (nekateri so se v taborišču celo rodili) v taborišču Belsen organizirale britanske oblasti.⁵⁷ Posebej zanimivi pa sta dve zadnji poročili, ki jih je na to temo objavil GZ. Prvo daje veliko misliti, saj govori o judovskih preživelih taboriščnikih iz Poljske, ki so se sicer po osvoboditvi vrnili na svoje domove, a so se »zaradi surovega ravnanja z njimi« začeli ponovno vračati na ameriško zasedbeno področje v Nemčiji, kjer so čakali na odhod v Palestino. Eden od beguncev naj bi celo izjavil, da so živeli Judje na Poljskem pod terorjem in da so jim v nekaterih krajih same poljske oblasti svetovale, naj se v interesu lastne varnosti čimprej izselijo.⁵⁸ Drugi članek pa je opisoval

⁵⁰ Pd, 20. 5. 1945, Zverstva bolgarskih vojnih zločincev nad Judi; 27. 5. 1945, Strahovita smrt v ustaških taboriščih Gradiška in Jasenovac; 31. 5. 1945, Fašizem pomeni moritev stotisočev ljudi.

⁵¹ Pd, 10. 7. 1945, Zločini italijanskih fašističnih tolp.

⁵² Pd, 19. 10. , 24. 10. , 3. 11. in 6. 11. 1945, Skoz' glad in trpljenje.

⁵³ CdT, 26. 6. 1945, La Jugoslavia richiede i criminali di guerra.

⁵⁴ CdT, 3. 7. 1945, Delitti fascisti.

⁵⁵ GZ, 19. 6. 1945, Bivši poljski deportiranci so gostje v Avstriji; 23. 6. 1945, Gostoljubnost Švedske žrtvam koncentracijskih taborišč; 3. 7. 1945, Delovanje v koncentracijskih taboriščih v Nemčiji; 15. 7. 1945, Prihod bivših slovenskih internirancev v Celovec.

⁵⁶ GZ, 10. 7. 1945, Iz Nemčije se vračajo.

⁵⁷ GZ, 18. 7. 1945, Buchenwaldske sirote; 28. 7. 1945, Otroški vrtec v Belsenu.

⁵⁸ GZ, 5. 10. 1945, Življenje židovskih beguncev. Da je bila situacija preživelih judovskih taboriščnikov posebna je potrdil članek, ki ga je GZ objavil 10. 11. 1945 z naslovom Obisk novinarjev v židovskem taborišču. Judje so bili

zelo težko situacijo milijonov raznih beguncev, ki so po celi Evropi živeli po taboriških in skrbi, ki jih je povzročala bližajoča se zima. Predvsem pa je bila za svojce deportirancev, ki so upali v njihovo vrnitev, pretresljiva izjava visokega funkcionarja francoskega ministrstva za vojne ujetnike, ki je dejal, da so mnogi deportiranci kratkomalo izginili in ne bo mogoče dobiti podatkov o njihovi usodi, ker so jih nacisti pomorili in upepelili po taboriških, ne da bi jih vpisali v sezname ujetnikov.⁵⁹

Pd je večjo pozornost namenil konkretnim ukrepom ljudskih oblasti v prid povratnikov iz taborišč. Objavil je odlok Štaba za repatriacijo vojnih ujetnikov in internirancev za Slovenijo, ki je določal, da morajo vsem povratnikom (med temi tudi bivšim deportirancem in internirancem), ne glede na njihovo narodnost, vse civilne oblasti nuditi vsako pomoč. Odlok je odredil, da se mora v vsaki vasi, kjer se pojavijo povratniki, določiti prostor – karantenski center – za njihovo namestitvev. Iz zdravstvenih razlogov je bil povratnikom strogo prepovedan stik z vaščani, kar je morala zagotoviti Narodna zaščita. Narodna zaščita oz. krajevni Narodnoosvobodilni odbor (NOO) sta morala vsak prihod in število povratnikov takoj javiti najbližji Komandi mesta, ki je bila zadolžena, da jih napoti v karantenske centre. Tu so jim prehrano morali priskrbeti Narodna zaščita oz. krajevni NOO oz. najbližja Komanda mesta.⁶⁰ Kot je razvidno je šlo bolj za policijske in zdravstveno preventivne ukrepe, kot za pomoč ljudem v stiski. Iz pisanja Pd se da sklepati, da je bila cela Primorska posejana s karantenskimi postajami za povratnike. Dve taki postaji sta bili v Tolminu in Kobaridu, in sicer v konviktu in v barakah, Pd pa je zatrjeval, da je v njih oskrba bivših deportirancev odlična, tudi zaradi pomoči terenskih organizacij in vsega prebivalstva.⁶¹ Ljudje so res skušali po svojih močeh pomagati bivšim internirancem, predvsem seveda domačim, kot dokazujejo sezname darovalcev za »vdove in sirote padlih borcev ter vračajoče se internirance« oz. prispevkov Rdečemu križu Slovenije za pomoč repatriirancem.⁶² Vendar je komisija, ki so jo ustanovili pri poverjeništvu Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko Primorje v Ajdovščini za razdeljevanje začasnih podpor žrtvam fašizma in nacizma te podpore, poleg invalidnim borcem ter vdovam in sirotam padlih borcev, delila le vdovam, sinovom in hčerkam »žrtev fašističnega terorja« (med katere so verjetno spadali tudi preminuli v taboriških), ne pa preživelim taboriščnikom.⁶³ Za slednje pa so skrbele komisije za razdeljevanje podpor, ki so jih postavili po vseh okrajih: poleg za pomoč vdovam in sirotam padlih so bile zadolžene tudi za obnovo domov onemoglih, za mladinske domove za vojne sirote, za počitniške kolonije za onemogle otroke a tudi »za socialno skrbstvo za naše repatriirance«. Višina podpor (podčrtano je bilo, da to ni bila nobena miloščina ampak pravica žrtev), je morala vsakemu zagotavljati dostojno življenje.⁶⁴ Odsek za socialno skrbstvo v Tržaškem okrožju (ki je zajemal tržaško okolico, ne pa mesta

nameščeni v posebnem taborišču, kjer je bila situacija sprejemljiva čeprav še vedno taboriščna. Rabi Ezekjel Rutner je glede položaja dejal: «Upamo, da nam bo kulturni svet odprl vrata in nam dal možnost živeti skupno in v miru na katerem koli kraju tega sveta». Iz te izjave je razbrati občutek izvrženosti, ločenosti in podvrženosti odločitvam drugih, kot da bi Judje ne bili normalni člani človeške družbe, ampak posebna skupina ljudi z očitno negativnimi značilnostmi, ki so lahko postali del družbe le s pristankom njenih »normalnih« članov. Zdi se kot da bi rabi interioriziral nacistično upodabljanje Judov! Oziroma, da je to njegovo mišljenje izviralo iz dejstva, da so bili Judje še vedno žrtve milo rečeno odklonilnega odnosa, kot izhaja iz prej omenjenega članka.

⁵⁹ GZ, 30. 10. 1945, Milijoni beguncev v Evropi. Računali so, da je bilo v celi Evropi okoli 8 milijonov beguncev. Večina so to bili Nemci, ki so jih izgnali iz Poljske, Sovjetske zveze, Češkoslovaške in drugih srednje in vzhodno evropskih držav.

⁶⁰ Pd je odlok objavil kar dvakrat, in sicer 13. in 25. maja 1945.

⁶¹ Pd, 30. 5. 1945, Tolmin in Kobarid za naše internirance.

⁶² Glej npr. Pd. 3. 6. 1945, Pomoč vdovam in sirotam; 26. 8. 1945, Seznam prostovoljnih prispevkov Rdečega križa Slovenije za repatriirance.

⁶³ Pd, 17. 7. 1945, Podpore vojnim sirotam in vdovam

⁶⁴ Pd., 28. 7. 1945, Naše socialno skrbstvo.

samega) je ugotovil, da je na njegovem območju potrebnih podpore 6.151 družin z 8.051 otroci in 12.564 odraslimi člani, 1.052 invalidov ter 1.584 nosečih oz. doječih mater. Od teh je bilo družin internirancev in konfinirancev 875, z 979 otroci in 2.008 odraslimi. Ker je bilo potrebnih zelo veliko je odsek izvedel v okrožju (brez Trsta) nabiralno akcijo in zbral 263.546 lir, 10 vozov poljskega orodja, živeža in pohištva, 225 kosov posteljnine ter neopredeljeno količino oblačil in obutev.⁶⁵ Bivši politični pregnanjanci, ki so že bili organizirani, pa so v Gorici od pokrajinske ustanove za prehrano Sepral izposlovali, da je bivšim pregnancem nakazal dodatno količino maščob, od tekstilnega podjetja Cotonificio triestino pa za vsakega člana zavoj oblačil. Dogovarjali pa so se za posebne nabave obutev in kurjave.⁶⁶

GZ se je tudi posvečal prikazovanju ukrepov »svojih« ustanov za povratnike, a iz poročil je vsekakor pronicala tudi človeška plat in posebni primeri. Tako je v članku o delu Odbora za pomoč povratnikom, ki ga je za pomoč domačim povratnikom ustanovila ZVU, poleg prikaza konkretnega delovanja ustanove (ki je ljudi sprejemala, jim skušala priskrbeti službo, jim nudila prehrano in jim na diskreten način dala nekaj denarja) avtor uvodno orisal siromašni videz in prestrašene obraze prihajajočih, njihove izkušnje v nemškem ujetništvu in ugotavljal: »*Nemci bodo morali dajati strašno velik odgovor, ne samo za to, kar so ljudje strašnega pretrpeli v teh letih, marveč tudi za vse tiste grozne, škodljive posledice, ki so jih povzročili tako velikemu številu ljudi*«. ⁶⁷ List je tudi poročal o delu Urada za brezdomce pri ZVU, ki se je ukvarjal s tujimi povratniki, ki so se skozi Trst vračali v domovino, in za katere so v prehodnih taboriščih v Italiji skušali ustvariti »*družinsko domačnost*«, ki bi ne spominjala na taborišča,⁶⁸ ter o delu tržaškega odseka Jugoslovanskega Rdečega križa, ki je sprejemal in skrbel za povratnike, ki so bili na poti v Jugoslavijo in druge vzhodnoevropske države.⁶⁹

CdT je poročal mnogo bolj odmaknjeno in objavljal le uradna sporočila o poteku povratkov⁷⁰ in o podporah, ki so jih lahko taboriščniki koristili. Tako zvemo, da je tudi v Trstu na pobudo Papeške podporne komisije (Pontificia commissione d'assistenza) in Rdečega križa Italije bil ustanovljen Odbor za pomoč veteranom (Comitato per l'assistenza ai reduci), ki si je zadal nalogo olajšati povratak bivšim internirancem in jim ob povratku nuditi materialno in moralno podporo.⁷¹ Za družine internirancev, ki so v internaciji umrli, pa je italijanska državna socialno-varstvena ustanova INPS (Istituto nazionale per la previdenza sociale – Državni inštitut za socialno zavarovanje) odobrila izplačilo posebne enkratne denarne podpore.⁷²

Na delo Odbora za pomoč veteranom, ki mu je načeloval tržaško-koprski škof Santin, ter na verske obrede in druge pobude, ki jih je slednji prirejal tudi mimo odbora, se je osredotočala pozornost VL. List je objavil poziv škofa Tržačanom, naj prispevajo za pomoč povratnikom, v katerem je Santin naglašal, da je zaradi težkih okoliščin le peščica bivših taboriščnikov deležna pomoči uradnih državnih ustanov, medtem ko je število pomoči potrebnih izredno veliko. Da bi pomagal vsem nepreskrbljenim je zato nastal omenjeni Odbor, ki pa je lahko računal le na dobrohotnost someščanov. Do tedaj zbranih 600.000 lir prispevkov je bilo odločno premalo glede na potrebe in je zato Santin Tržačane pozval k večji darežljivosti, ker bi drugače odbor moral prenehati z delovanjem. Njegov poziv je podprlo uredništvo VL, ki je podčrtalo, da

⁶⁵ Pd, 27. 7. 1945, Socialno skrbstvo v Tržaškem okrožju.

⁶⁶ Pd, 29. 9. 1945, Ugodnosti za bivše politične pregnanjance. Treba je poudariti, da je le del bivših internirancev spadal med politične pregnanjance.

⁶⁷ GZ, 9. 8. 1945, Povratak domov.

⁶⁸ GZ, 11. 12. 1945, Ljudje se vračajo skozi Trst v domovino.

⁶⁹ GZ, 10. 8. 1945, Delo tržaškega odseka jugoslovanskega Rdečega križa.

⁷⁰ CdT, 25. 8. 1945, Rimpatrio di prigionieri di guerra e di internati politici.

⁷¹ CdT, 8. 7. 1945, Per i reduci dai campi di concentramento.

⁷² CdT, 28. 7. 1945, Una speciale indennità alle famiglie degli internati deceduti in Germania.

pomoč povratnikom iz taborišč ni bila le stvar krščanskega usmiljenja, ampak tudi dokaz nacionalne (italijanske seveda) enotnosti.⁷³ Decembra je Santin v imenu odbora objavil nov poziv, s katerim je vabil k darovanju igrač, saldkariji, knjig in drugega za božična darila sinovom bivših internirancev,⁷⁴ le nekaj dni kasneje pa je škof daroval mašo »za veterane«.⁷⁵ Bila je to v resnici zahvalna maša za povratek internirancev iz taborišč, v svoji pridigi pa je Santin pozval k molitvi za preminule v taboriščih, a tudi »za one brate, ki so bili odpeljani v zadnja taborišča in zanje prosimo, naj jim bo dana moč, da vzdržijo in upanje v povratek«. Nanašal se je na drugo vrsto deportirancev: na vse tiste, ki so jih jugoslovanske oblasti ob koncu vojne aretirale in odpeljale v zapore in taborišča v Jugoslaviji.⁷⁶

Treba je poudariti, da iz pogovorov s preživeli taboriščniki, zbranih za projekt *Preteklost v sedanosti*, izhaja, da so bili le redki deležni pomoči med potjo, nihče pa v Trstu. Pot domov je bila v večini primerov dolga in težka, v glavnem so ljudje potovali na svojo roko, veliko jih je iz zavezniških zbirnih centrov celo zbežalo. A težave jim niso povzročali le zavezniki, in to zaradi njihove politične opredelitve za Jugoslavijo. Nekaterim, ki so na poti domov šli preko Jugoslavije, so težave povzročale prav jugoslovanske oblasti, od katerih bi si to najmanj pričakovali. Tako je bilo s taboriščnikom, katerega pričevanje je zbrano v pogovoru 2/M/1927/1G. Pravi, da je v Münchnu s skupino povratnikov iz taborišč naletel na kasarno kraljeve jugoslovanske vojske, v kateri so bili vojaki v polni pripravljenosti. In ti vojaki so njega in njegove tovariše, ki so bili vsi na strani titovih partizanov, skoraj napadli, ko so jih začudeno vprašali, zakaj na njihovi kasarni plapola jugoslovanska trobojnica, a brez rdeče zvezde. Kasneje se je tega srečanja spomnil, ko so ga v Sloveniji zadrževali nekaj tednov in mu celo dali stražarja, ki ga je spremljal povsod. On si ni znal razlagati, zakaj ga ne pustijo domov, dokler ni stvar pojasnil sovaščan, ki ga je naključno srečal in se o tem pozanimal pri komandi: sumili so ga, da je eden od četniških agentov, ki naj bi jih angloameričani vrinjali med povratnike.⁷⁷

Ob prihodu domov se priče spominjajo lepega sprejema domačih in sosedov, vendar so to bili spontani dokazi solidarnosti.⁷⁸ Tudi kasneje so lahko računali le na pomoč sosedov in prijateljev, drugače pa so se morali tako kar se tiče zdravstvenih problemov, kot kar zadeva delo in preživetje, znajti sami. Nihče ne omenja, da bi dobival kako posebno podporo kot taboriščnik, kvečjemu so kaj dobili na račun tega, da so bili pred deportacijo v partizanih. Skoraj vsi so imeli težave z zaposlitvijo, bodisi ker je bila v tem smislu situacija po vojni za vse

⁷³ VL, 9. 8. 1945, Commosso appello del Vescovo per l'assistenza ai reduci.

⁷⁴ VL, 4. 12. 1945, Per allietare il Natale dei bambini reduci.

⁷⁵ Zanimivo je, da je VL stalno pisala o »veteranih« (reduci), tudi ko se je nanašala na bivše taboriščnike, ki jih je označevala kot »veterane iz taborišč« (reduci dai campi di concentramento).

⁷⁶ VL, 10. 12. 1945, Mons. Santin celebra la Messa del Reduce. Poziv k udeležbi pri »Maši za veterane« (to je namreč prevod italijanske Messa del Reduce) so podpisale Tržaška federacija Združenja italijanski partizanov (Federazione di Trieste dell'Associazione partigiani italiani), Združenje Julijske krajine vojaških internirancev v Nemčiji (Associazione Giuliana internati militari in Germania) in Odbor veteranov (Comitato reduci), ki so izrecno pozivale vse »italijanske partizane in vse veterane«. Maša je torej imela močno italijansko nacionalno označbo.

⁷⁷ Bivši taboriščnik je bil upravičeno ogorčen nad tem odkritjem. »Sem imel 35 kilov, naš, sem rekel, me vidiš, da ne morem stat niti pokoncu, sem rekel, in mi govoriš te stvari« (Sem imel 35 kil, in sem mu rekel »Me vidiš, da ne moram niti stati, in mi govoriš te stvari«). In je policista, ki je bil za vse to odgovoren, povabil, naj vrinjence išče med bolj rejenimi in zdravimi ljudmi, ne pa med takimi, kot je bil on.

⁷⁸ Glej npr. pogovor 10/Ž/1925/1G+11/M/1924/0+12/Ž/1926/0, v katerem bivša taboriščnica pravi, da so njo in njene sopotnike v Tržiču (Monfalcone) za to postavljena služba nahranila in odžejala, v Trstu na postaji pa ni bilo prav nikogar, ki bi jim pomagal in je morala sama peš do doma, kjer so jo ostali člani družine sprejeli z nepopisnim veseljem, obiskat pa so jo takoj prišli tudi vsi sosedje. Tako se je na dvorišču zbralo vsaj 25 ljudi, vsak je tudi kaj prinesel, pijače ali hrane, tako da je njen povratek postal priložnost za praznovanje, ki je trajalo celo noč: »Je blo šest ura, ki smo se spravli spat«.

težka, a tudi ker so zaradi zdravstvenih težav (fizičnih a tudi duševnih) bili manj prilagodljivi ter zaradi tega, ker so se mnogi vrnili šele po več mesecih od konca vojne in so razpoložljiva delovna mesta bila že oddana. Nekateri celo omenjajo, da so imeli pri zaposlitvi velike težave, ker so v Trstu povsod imeli prednost »esuli«, istrski optanti-begunci.⁷⁹ Če je bil odnos ljudi do povratnikov iz taborišč v glavnem naklonjen in solidarnosten, ni manjkalo takih, ki so povratnike (predvsem povratnice) obtoževali najoglusnejših reči.⁸⁰

Posebna kategorija deportirancev

Prav glede Santinovich »bratov, ki so bili odpeljani v zadnja taborišča« pa se je vnela ostra časopisna polemika. VL je namreč od samega nastanka⁸¹ veliko več pozornosti posvečal aretiranim od jugoslovanskih oblasti, kot pa internirancem v nacističnih taboriščih (fašističnih sploh ni omenjal). Izraz deportiranci je uporabljal izključno za prve, medtem ko je druge označeval praviloma kot »reduci« (veterani) ali »internati« (interniranci). List je o teh, ki jih je imenoval deportirance, sprožil pravo kampanijo in nekaj svojih prvih strani skoraj v celoti posvetil zahtevi po njihovi izpustitvi.⁸² V tem smislu so bili zelo aktivni tudi predstavniki CLN, ki so skoraj redno na tiskovnih konferencah predstavnikov ZVU postavljali to vprašanje na dnevni red. VL je v tej kampaniji posegel po izredno ostrih in celo žaljivih tonih. Na začetku septembra je tako v uvodniku zapisal, da so jugoslovanske oblasti za časa svoje prisotnosti v Trstu (list je to imenoval kar okupacijo) vzpostavile teror, ki je bil hujši od nacističnega, ter da je nad usodo »tolikih oseb, tolikih moških in žena, za katere je bilo splošno znano, da so antifašisti in so bili krivi le tega, da so Italijani, ali so bili kar po naključju aretirani na ulici, padla megla skrivnosti, ki je težja in gostejša od one, ki je za toliko let ovijala zloglasni taborišči Dachau in Buchenwald«. ⁸³ Proti koncu istega meseca pa je članek z naslovom Ricordate i quaranta giorni! (Spomnite se štiridesetih dni!) Jugoslavijo kratkomalo izenačeval s fojbami in trdil, de je Jugoslavija v primerjavi z večtisočletno italijansko omiko prava ničla.⁸⁴

VL je vestno sledil tudi organiziranju svojcev te posebne vrste deportirancev in poročal o nastanku njihovega združenja (Associazione congiunti deportati in Jugoslavia – Združenje svojcev deportiranih v Jugoslavijo).⁸⁵ Organizacija je nastala 6. oktobra, torej le nekaj dni

⁷⁹ Glej pogovor 10/Ž/1925/1G+11/M/1924/0+12/Ž/1926/0.

⁸⁰ Glej pogovor 18/Ž/1919/1G, v katerem povratnica pripoveduje, da je ona pred svojim prodajnim pultom na tržaškem trgu, kjer je prodajala cvetlice, imela vedno vrsto ljudi (kar si razlaga kot izraz solidarnosti in sočutja), ostale prodajalke pa so imele prav malo odjemalcev. Njena sosedja je ob neki taki priliki začela natolcevat (in to na glas, da bi slišali tudi odjemalci), da bi se ljudje ne tako zgrinjali pred njenim pultom, če bi vedeli, da je bila v taborišču, in pri tem dala razumeti, da je v taborišču počenjala najoglusnejše stvari. Povratnica, ki je proti obrekovalki nastopila zelo ostro, si tak izbruh razlaga kot izraz zavisti zaradi njenih prodajnih uspehov.

⁸¹ Prvi članek, ki sem ga na to temo zasledil, je od 25. 7. 1945 (torej tri dni po izidu prve številke VL) in nosi naslov La liberazione dei nostri prigionieri trasportati nei giorni di maggio in Slovenia (Osoboditev naših ujetnikov, ki so bili v majskih dneh odpeljani v Slovenijo).

⁸² Prvi tak članek je izšel 31. 8. 1945 z naslovom I campi di concentramento della »democratica« Jugoslavia in je obsegal 1/3 prve strani. Drugi, z naslovom Dove sono? Quando ritorneranno?, je obsegal dve celi koloni na prvi strani in je bil objavljen 5. 9. 1945. Tretji tak članek je z naslovom Inaudito cinismo izšel v VL 12. 10. 1945 in je prav tako obsegal 1/3 prve strani. 20. 10. 1945 je na prvi strani VL objavila v okviru poziv CLN, naj Jugoslavija končno sporoči usodo aretiranih, ki se še niso vrnili domov (nosil je naslov Sia resa finalmente nota la verità sugli scomparsi). Članki, poročila, pozivi in novice v zvezi s temi deportiranci pa so bili skoraj vsakodnevno prisotni na straneh VL.

⁸³ VL, 5. 9. 1945, Dove sono? Quando ritorneranno?

⁸⁴ VL, 28. 9. 1945, Ricordate i quaranta giorni!

⁸⁵ VL, 4. 10. 1945, I congiunti dei deportati in Jugoslavia si costituiscono in associazione; 9. 10. 1945, L'assemblea dell'Associazione congiunti deportati in Jugoslavia; glej tudi CdT, 9. 10. 1945, Associazione congiunti deportati in Jugoslavia, ki poroča, da je bilo na ustanovnem občnem zboru združenja 6. oktobra 1945 navzočih okoli 500 oseb.

za tem, ko so tako v Trstu kot v Gorici ustanovili prvi organizaciji bivših vojnih ujetnikov v Nemčiji oz. vojnih ujetnikov in povratnikov iz nemških koncentracijskih taborišč, ki sta obe bili ustanovljeni 30. septembra.⁸⁶ Poleg teh je obstajalo še združenje bivših političnih preganjancev, vendar nobeno od teh ni bilo tako aktivno in imelo toliko prostora v medijih kot združenje odpeljanih v Jugoslavijo. Niti niso bili bivši taboriščniki deležnih takih podpor, kot so jih dobivali svojeci odpeljanih v Jugoslavijo: ZVU je že avgusta v ta namen ustvarila sklad 1.250.000 lir samo za pomoč družinam odpeljanih iz Goriške.⁸⁷ Če se spomnimo, da je Odsek za socialno skrbstvo tržaškega okrožja zbral vsega 263.546 lir za pomoč vsem žrtvam nacifašističnega nasilja (torej ne le taboriščnikom), Santinov Odbor za pomoč veteranom pa za povratnike iz taborišč 600.000 lir, je nesorazmerje jasno.

Kampanija, ki je sicer ni vodil le VL, ampak vse proitalijanske organizacije, s škofom Santinom in glasilom škofije Vita Nuova na čelu, je izzvala odgovor tako jugoslovanskih oblasti (oziroma slovenskih) – slovenski Rdeči križ je povabil Rdeči križ Italije, naj sestavi delegacijo, ki naj obiše taborišča vojnih ujetnikov v Sloveniji – kot tudi CdT in predvsem Pd. Prvi je objavil članek, v katerem je retorično spraševal, ali ima bolečina mater različno težo glede na njihovo narodnost in poudarjal, da je bilo to, kar so pretrpele slovenske matere, ki so jim fašisti in nacisti odpeljali sinove in hčere, veliko huje od tega, kar se sedaj dogaja materam, ki so jim jugoslovanske oblasti zaprle sinove.⁸⁸ Pd pa se je najprej obregnil ob Santina, ki ga sicer ni izrecno omenjal. Pisal je namreč, da se je visoka osebnost močno zavzemala za ljudi, ki so jih aretirale jugoslovanske oblasti, in ga pri tem obtoževal, da je dosledno molčal, ko so fašisti in nacisti dvajset let preganjali in morili Slovence, Hrvate in italijanske protifašiste.⁸⁹ Posebno oster pa je bil odgovor na neki članek Vita Nuova, v katerem je katoliško glasilo pozivalo tržaško javnost, naj končno glasno reče »dovolj!« zločinom, ki so jih jugoslovanske oblasti v svojih taboriščih počenjale nad ljudmi, ki so jih odpeljale iz Trsta v prvi dneh maja. Pd je na to odgovarjal, da katoliški list ni imel nobenih dokazov za trditve o zločinih in da ga je vodilo le sovraštvo do Jugoslavije. Zaradi ostrogi argumentov velja odgovor Pd povzeti nekoliko obširneje. Slovenski list je namreč pisal, da ni Vita Nuova nikoli zavpila »dovolj!«, ko so fašisti zažgali Narodni dom, ko so po Krasu in Istri strahovali in pobijali, prav tako ne, ko so fašisti zaprli vse slovenske šole. Katoliško glasilo ni izrazilo glasnega protesta, ko so Slovencem in Hrvatom nasilno spreminjali priimke, ko so ukini slovenske gospodarske ustanove in slovenski tisk. Niti ni zavpil »dovolj!«, ko so fašisti pretepali in zapirali slovenske duhovnike, ali ko so fašisti na desetisoč Slovencev odvedli v taborišča, kjer so jih sestradali do smrti. Celo furlanski duhovnik, ki je videl sestradane zapornike se je zgrozil, da v celi Italiji ni bilo dušnega pastirja, ki bi se javno postavil proti takemu barbarstvu. A Vita Nuova je tudi tedaj molčala. Kot je molčala, ko so fašisti slovenske ženske, starce in otroke internirali na Rabu in jih tam pustili umirati od lakote in žeje. *»Ko pa so Slovenci in poštenci Italijani sklenili med seboj mir, da bodo živeli kot enakopravni bratje in ko so oblastva zaprla nekaj tisoč fašistov, kvesturinov, pripadnikov oboroženih fašističnih formaciji in poslala v taborišče, je »Vita Nuova« v imenu tržaških fašistov zavpila: Basta!«*⁹⁰

Druga polemika, ki se – kot komaj omenjena – od tedaj vleče dalje vse do danes, pa je izbruhnila ob odkritju ostankov zadnjih žrtev, ki so jih nacisti umorili in upepelili v Rižarni. 3. decembra so delavci pri odstranjevanju ruševin dimnika, ki so ga nacisti pred svojim odho-

⁸⁶ GZ, 2. 10. 1945, Organiziranje vojnih ujetnikov; VL, 3. 10. 1945, L'assemblea dei reduci dalla Germania.

⁸⁷ GZ, 13. 8. 1945, Podpore deportirancem v Jugoslaviji; SP, 5. 9. 1945, Razna obvestila – Porpore družinam interniranih iz Goriškega okraja.

⁸⁸ CdT, 5. 9. 1945, Il pianto delle madri.

⁸⁹ Pd, 29. 5. 1945, Staro se ne more več povrniti.

⁹⁰ Pd, 21. 7. 1945, Basta!. V italijanščini pomeni basta dovolj.

dom iz tržaškega taborišča razstrelili, našli papirnat žakelj, ki je vseboval pepel in ožgane ostanke človeških kosti.⁹¹ Dva dni kasneje je tržaški Mestni osvobodilni svet, upravni organ, ki se je formiral za časa jugoslovanske oblasti kot organ ljudske oblasti, sporočil, da je bila ustanovljena Komisija za počastitev žrtev Rižarne, ki so jo sestavljali predstavniki Judovske skupnosti, Združenja partizanov Julijske krajine (Associazione partigiani giuliani), Rdečega križa Slovenije in drugih organizaciji, z nalogo, da pripravi svečan pokop najdenih ostankov, ki naj bi bil v nedeljo 9. decembra.⁹² Do dneva pokopa pa so se ljudje lahko poklonili žrtvam v dvorani na sedežu Rdečega križa Slovenije, kjer je bila žara, v katero so premestili posmrtno ostanke, ki so jih bili našli v Rižarni.⁹³ 5. decembra pa je občinski svet (katerega člani niso bili izvoljeni, ampak imenovani od ZVU, med njimi pa ni bilo nobenega predstavnika projugoslovanov, ki so tedaj bojkotirali uprave, postavljene od ZVU) soglasno odločil, da bo občina krila stroške pokopa teh ostankov in za postavitve spomenika žrtvam Rižarne.⁹⁴ Tri dni kasneje je VL objavila izjavo Združenja italijanskih partizanov (Associazione partigiani italiani – ki je združevala proitalijanske partizane), s katerim je združenje protestiralo pri oblasteh, ker so dovolile da organizira pogrebne svečanosti odbor, ki ni vključeval članov CLN, združenja in drugih proitalijanskih strank in organizaciji. Izjava je tudi obsojala dejstvo, da je bila žara z ostanki prenešana v prostore Rdečega križa Slovenije »z očitnim propagandnim namenom, ki pomeni hudo žalitev spomina in vrednot padlih«.⁹⁵ Tudi tržaška Krščanska demokracija je izdala svojo izjavo, v kateri je zahtevala, da mora svečanost prekopa imeti značaj poklona celega mesta, ki naj presega politične razprtije.⁹⁶ Poseg proitalijanskih organizaciji je bil uspešen, saj je 10. decembra ZVU sporočila, da je »na prošnjo raznih strank in skupin meščanstva« pokop odložila.⁹⁷ Naslednji dan je CdT objavil uvodnik, v katerem je zapisal, da ni nihče imel namena si prisvajati in politično zlorabljeni mrtvih, ampak da bi načrtovana svečanost morala biti le poklon mrtvim in njihovemu trpljenju. Politična nasprotovanja bi ob tem morala utihniti, če ne drugega iz spoštovanja do trpljenja svojcev. Vendar nekateri niso hoteli dojeti, da je šlo zgolj za stvar humanosti in olike in je bila zadeva spolitizirana. »Samo ljudstvo je znalo dojeti apolitično svečanost tega trenutka. To so bile sirote, matere, vdove, tovariši umrlih. Čistilo se je preminule, ne pa predstavnike strank in taborov.«⁹⁸ VL je na to posredno odgovoril dva dni kasneje, ko se je odzval na napad *Il Lavoratore* in zapisal, da se je postavil proti špekulantstvu na mrtvih, proti onim, ki so si hoteli prisvojiti ginjenost in sočutje, ki ju v vsakem človeku zbuja spomin na žrtve.⁹⁹ Tako se je svečan pokop posmrtnih ostankov iz Rižarne vršil 21. decembra v priredbi tržaške občine. Vse proitalijanske organizacije in stranke so pozvale svoje člane in somišljenike k udeležbi, poleg teh pa tudi Judovska skupnost,¹⁰⁰ prav tako pa so vse italijanske organizacije z na čelom CLN sprejele poziv tržaškega Predsednika občine (župana, imenovanega od ZVU) Mianija in darovale denarne zneske za postavitev spominskega obeležja

⁹¹ Glej CdT, 4. 12. 1945, Dalle macerie della tragica Risiera di San Sabba affiorano pietosi resti delle vittime del nazifascismo, ter GZ, 4. 12. 1945, Strašno odkritje v luščilnici riža v S. Sabbi.

⁹² CdT, 5. 12. 1945, Per le vittime della risiera di S. Sabba.

⁹³ CdT, 8. 12. 1945, Estreme onoranze alle vittime di S. Sabba.

⁹⁴ VL, 6. 12. 1945, Per le onoranze alle vittime della pilatura di S. Sabba.

⁹⁵ VL, 8. 12. 1945, Una protesta dell'A.P.I.

⁹⁶ VL, 8. 12. 1945, Per i morti della Pilatura di riso.

⁹⁷ GZ, 10. 12. 1945, Počastitev spomina žrtev pri Sv. Saboti.

⁹⁸ CdT, 11. 12. 1945, L'urna.

⁹⁹ VL, 13. 12. 1945, Gli speculatori sui morti.

¹⁰⁰ GZ, 19. 12. 1945, Žalna svečanost žrtev pri Sv. Saboti; VL, 19. 12. 1945, Le onoranze ai resti delle vittime della risiera di San Sabba; CdT, 19. 12. 1945, Le onoranze alle vittime della Pilatura di riso; 21. 12. 1945, Le onoranze alle vittime della pilatura di riso.

na pokopališču pri Sv. Ani.¹⁰¹ Proitalijanska stran si je torej uspela »prisvojiti« poklon žrtvam Rižarne in priredila svečanost pri Sv. Justu, ki je imela jasen nacionalni predznak. Judovskemu in katoliškemu verskim obredom (katoliškega je vodil sam škof Santin) so prisostvovali vsi najvidnejši predstavniki proitalijanskega tabora, od predsednika CLN Fonde do predsednika občine Mianija in člana Konzulte v Rimu¹⁰² Pecorarija, ni pa bilo prostora niti za eno samo besedico v slovenščini, ki je bil jezik velikega dela žrtev Rižarne.¹⁰³

Zaključki

Takoj po koncu vojne je tisk veliko pisal o nacističnih zločinih, ki so tedaj bili celo eden njegovih glavnih argumentov. In to je veljalo tudi za nacistični taboriščni sistem. Razlike so se pojavljale v tem, o čigavih grozodejstvih so listi poročali. Medtem, ko je proitalijanski, slovenski katoliški in zavezniški tisk poročal skoraj izključno o tem, kar so zakrivali nemški nacisti, je independentistični in jugoslovanski tisk veliko pisal tudi o zločinih italijanskih fašistov in drugih zaveznikov nacistov.

Preko časopisja, a tudi preko dokumentarcev, razstav, knjig in celo predavanj je bila javnost do potankosti seznanjena s tem, kar se je dogajalo v taboriščih. To je za povratnike pomenilo, da so ob prihodu domov svojci in prijatelji lahko že imeli izdelane predstave o tem, kaj se jim je verjetno bilo zgodilo. Kako je to vplivalo na voljo enih in drugih po izpovedovanju oz. spraševanju glede taboriščnih izkušenj, je težko ugotoviti. Učinek je lahko bil verjetno različen, celo nasproten. Po eni strani je lahko dejstvo, da so ljudje nekaj že vedeli, povratnikom olajšalo izpoved, saj je dejstvo, da se je o teh stvareh javno govorilo in pisalo zmanjševalo nevarnost, da bi jim ljudje sploh ne verjeli. Po drugi strani pa je dejstvo, da so ljudje npr. vedeli, da so se v taboriščih pojavljali primeri kanibalizma in prisiljene prostitucije taboriščnic lahko vzbujalo bojazen, da si ljudje mislijo, da so bili tudi sami vpleteni v take zadeve in da jih moralno obsojajo. Iz pogovorov s povratniki iz taborišč izhaja, da se je dogajalo oboje – izpovedovanje a tudi zaprtost. Ter da se je med ljudmi poleg velikega sočustvovanja s preživeli pojavljalo tudi natolevanja, češ, če so preživeli so pač morali početi kaj nečastnega.

Čprav je bilo v poročanju tiska prisotno sočustvovanje s preživeli in tudi zavest, da bodo prestane izkušnje na njih pustile trajne posledice, tudi duševne, je bil poudarek dan predvsem zločinom nacistov. Bivši taboriščniki so bili obravnavani predvsem kot žive priče zločina in zločinov, ki so dokazovale nehumanost nacizma in pravičnost vojne proti njemu.¹⁰⁴ In to je veljalo tudi za objavljene pogovore s povratniki iz taborišč, v katerih niso bili obravnavani kot taki, ampak kot aktivisti, borci ali drugo, ki jih je doletela posebna usoda. Ki so bili vredni sočustvovanja in pomoči, katerih pretrpele zločine je bilo treba kaznovati, ki pa niso nikoli bili predstavljeni (in niso nastopali) kot nosilci posebnih potreb in interesov. Preživeli so torej v glavnem ostajali samo in izključno žrtve, ljudje, ki so jih prestane izkušnje uničile. Le redko so bili obravnavani kot aktivni in dejavni subjekti, ki so imeli lastno voljo, namene in cilje. In to izključno ko so npr. na procesu za zločine v Auschwitzu in Bergen-Belsenu preživeli taboriščniki napadli ženo bivšega komandanta taborišča. Vendar bivši deportiranci niso bili

¹⁰¹ VL, 21. 12. 1945, Per un ricordo marmoreo.

¹⁰² To je bil neke vrste parlament, katerega člani je imenoval kralj. Konzulta je bila predhodnica Ustavodajne skupščine, ki so jo izvolili leta 1946.

¹⁰³ CdT, 22. 12. 1945, Le austere onoranze funebri alle vittime della risiera di S. Sabba.

¹⁰⁴ V tem smislu sta posebno zanimiva dva uvodnika v CdT (Ipotesi e realtà, objavljen 28. 6. 1945, in Il ciclone, objavljen 11. 7. 1945), v katerih je bila usoda taboriščnikov predstavljena kot usoda dobrega dela človeštva – razen seveda Nemcev – v primeru zmage nacizma.

kot taki subjekt, tudi organizirani niso bili, če izvzamemo politične preganjance in vojaške internirance.

V poročanju tiska so se razlike pojavljale drugje. V Pd (in v manjši meri v CdT) je razbrati večjo poistovetenje s taboriščniki in njihovo usodo, ki so obravnavani kot del tabora, ki mu je pripadal list, tako da je Pd celo pisal o tem, da »bomo« izsledili in kaznovali krivce njihovega trpljenja (in večkrat poudaril, da se to, kar se jim je dogodilo, ne sme pozabiti). Glasilo ZVU in VL, (še posebej prvi) sta poročala mnogo bolj odmaknjeno, pa čeprav s simpatijo do žrtev. Vendar je bila npr. stvar kaznovanja krivcev zločinov stvar neke abstraktne pravice, ne pa kaznovanja zločinov, ki so bili storjeni nad »svojimi«. Posebnost je predstavljal odnos slovenskega katoliškega tednika SP, ki se je (verjetno tudi zaradi le tedenskega izhajanja) omejeval na splošne obsodbe, označene s katoliško pieteto, v katerih se je postavljaj v bran preteklega nastopanja katoliške hierarhije in poudarjal protiverski značaj nacizma in preganjanje katolikov.

Pomoč, ki so je bili deležni preživeli deportiranci je bila dejansko precej pičla. Le redko so se namreč pojavljali med kategorijami oseb, ki so bile deležne posebnih podpor. Prednost je bila dana svojcem padlih in umrlih, tudi v taboriščih. Ne dvomim, da je v preživelih tako obravnavanje krepilo že itak prisotni občutek krivde do umrlih tovarišev.

Povratniki so kvečjemu dobili nekaj pomoči na poti, vendar so bili v tem primeru obravnavani predvsem kot problem in zdravstvena grožnja, čeprav ob včasih res vzorni skrbi za njihovo prehrano in namestitev, ter so bili deležni materialne pomoči takoj ob povratku, drugače so se pa morali znajti sami. Ni novic o tem, da bi za njih bil na voljo kak poseben rehabilitacijski zdravstveni program, niti da bi bili deležni kakih dodatkov na prehrani (razen tistih, ki so jim jih preskrbele njihove družine na svojo roko), kot ni podatkov, da bi jim priznavali prednost pri zaposlovanju. Tudi v tem primeru so bili deležni posebnih ugodnosti le kot borci in aktivisti.

K temu je treba dodati še dejstvo, da so bili veliko večje medijske pozornosti in zavzemanja deležni ljudje, ki so bili aretirani in odvedeni v Jugoslavijo ob koncu vojne. In da so družine slednjih lahko računale na mnogo izdatnejše podpore in pomoči. Kako je lahko to učinkovalo na bivše taboriščnike, če ne v smislu vzbujanja občutka relativiziranja in omalovaževanja njihovega trpljenja? Še posebej če k temu dodamo, da so se mnogi, ki so bili odgovorni za njihovo trpljenje, prosto in nemoteno sprehajali po tržaških ulicah.

Porajalo pa se je tudi neko drugačno vrednotenje deportirancev, ki se jim je kot ljudem, ki so v borbi proti nacizmu in fašizmu pretrpeli, kar so pretrpeli, priznavalo neko posebno avtoriteto, ki je izvirala iz neke skoraj angelske vzvišenosti nad zemeljskimi interesi in hrepenenji. V uvodnih besedah k pozivu francoskih bivših taboriščnikov iz Dachaua, ki je bil uperjen proti neimenovanim skupinam, ki naj bi skušale uveljaviti lastno ekskluzivno upravičenost predstavljanja odpornišva, ter proti protifašistični gorečnosti borcev zadnjega trenutka, je namreč GZ zapisal, da so podpisniki poziva »zaradi bivanja v koncentracijskih taboriščih iznad vsake sumnje«. Vendar je bil to edinstven in osamljen primer, da so se deportiranci pojavljali in govorili kot taki in to svojo »lastnost« spreminjali v vir moči in avtoritete.

Riassunto

Il trauma del ritorno**Le informazioni sul sistema concentrazionario fascista e nazista nella stampa triestina nel 1945, immediatamente dopo la fine della guerra**

Sandi Volk

Il saggio vuole evidenziare il contesto di opinione pubblica in cui vennero a trovarsi nell'immediato dopoguerra i sopravvissuti ai campi di concentramento al loro ritorno a Trieste attraverso quanto la stampa locale scriveva dei e sui campi. Sono stati presi in esame quattro quotidiani di diverso orientamento politico che uscivano all'epoca a Trieste: il *Primorski dnevnik* (Pd), di orientamento decisamente filojugoslavo, *Il Corriere di Trieste* (CdT), di impostazione filojugoslava-indipendentista, il *Glas zaveznikov* (GZ), organo del Governo militare alleato (GMA) che dal 12 giugno 1945 era subentrato nell'amministrazione di Trieste e del territorio definito come Zona A della Venezia Giulia all'amministrazione militare jugoslava e dei c.d. Poteri popolari, e *La Voce Libera* (VL), organo dei partiti filoitaliani raccolti nel Comitato di Liberazione nazionale (CLN) triestino. Per completare lo spettro politico rappresentato è stato aggiunto anche il settimanale *Slovenski Primorec* (SP), edito a Gorizia dagli ambienti cattolici anticomunisti sloveni.

La questione dei crimini dei fascisti, dei nazisti e dei vari collaborazionismi e della loro punizione fu uno degli argomenti principali trattati dalla stampa nell'immediato dopoguerra, e in tale contesto uno spazio notevole venne riservato al sistema concentrazionario. Possiamo dire che la stampa informò fin da subito l'opinione pubblica su quello che era accaduto nei campi in maniera molto esaustiva e dettagliata, sia attraverso i resoconti dai primi processi contro il personale di alcuni lager, che attraverso la pubblicazione di colloqui con alcuni sopravvissuti e di diversi articoli riguardanti la realtà dei lager. Attraverso la stampa veniamo però a sapere che il pubblico aveva anche molti altri modi per conoscere tale realtà: documentari (proiettati nelle normali sale cinematografiche), mostre, libri e addirittura conferenze pubbliche di ex deportati.

Se grande era lo spazio mediatico dedicato alla questione dei crimini commessi nei campi, dalle testimonianze raccolte per il progetto di ricerca *Preteklost v sedanjosti. Travma fašizma in nacionalsočializma v spominjanju povojnih generacij. Primerjalna kvalitativna empirična raziskava na primeru Slovencev na Koroškem in Slovencev v Furlaniji-Juljski krajini (1.7.2004 – 30.6.2007)*, diretto presso lo Istituto za narodnostna vprašanja di Ljubljana dalla dott. Marija Jurić Pahor, pare invece che l'assistenza prestata ai sopravvissuti dalle istituzioni fosse ben poca cosa. Essi poterono così contare quasi esclusivamente sulla solidarietà e l'aiuto di parenti, amici e vicini, anche se non mancavano episodi di diffidenze, sospetti e insinuazioni riguardo a quanto avrebbero fatto per riuscire a sopravvivere. E dalla stessa stampa emerge, in particolare per quanto riguarda gli ex deportati ebrei dell'Europa centrale (specialmente polacchi), una situazione in cui coloro che avevano fatto ritorno ai loro luoghi d'origine subivano pressioni e anche minacce volte a farli emigrare definitivamente.

Coloro che erano ritornati dai campi non vennero riconosciuti e trattati dalla stampa come appartenenti ad una categoria particolare, con esigenze e bisogni specifici (anche di tipo sanitario e psicologico) e tardarono a creare loro specifici organismi di rappresentanza. Le differenze emergono invece sia nel tono degli articoli (con la stampa filojugoslava più propensa all'empatia nei confronti delle vittime ed i sopravvissuti del sistema concentrazionario, quella alleata e filoitaliana più distaccata e pronta a sottolineare gli aspetti umani e quella cattolica slovena concentrata sulla condanna generica dei crimini perpetrati), che nella scelta di quali crimini parlare. Mentre la stampa filoitaliana, quella alleata e quella cattolica slovena trattavano quasi esclusivamente dei campi nazisti, i due giornali di orientamento filojugoslavo dedicarono ampio spazio ai campi gestiti dall'Italia fascista e dagli ustaša.

Già nell'immediato dopoguerra la deportazione divenne però oggetto di polemiche che sono poi continuate nel corso degli anni e continuano tutt'ora. Da un lato lo schieramento filoitaliano abbinò praticamente da subito la deportazione nazista alla questione delle persone arrestate dagli jugoslavi e dai sostenitori dei poteri popolari nel maggio del '45 e successivamente internate in Jugoslavia. Di fatto la VL (ricalcando in ciò l'atteggiamento di tutto lo schieramento filoitaliano) dedicò molto più spazio

alla richiesta di liberazione di questi ultimi che non ai deportati nei campi nazisti, giungendo a definire il sistema jugoslavo peggiore di quello nazista. Oltre a ciò emerge che i parenti degli arrestati del maggio '45 si organizzarono molto precocemente ed ebbero anche da parte del GMA attenzioni e assistenza molto maggiori di quelle riservate ai deportati dai nazifascisti. Nel complesso il risultato fu una precoce relativizzazione di quanto subito dai sopravvissuti ai campi nazisti (ma anche fascisti, ustaša,.....). Dall'altro lato dopo il ritrovamento nel lager triestino della Risiera di San Saba di un sacco contenente i resti (cenere e frammenti di ossa umane carbonizzate) delle ultime vittime che vi erano state uccise e cremate, si scatenò una vera e propria gara per accaparrarsi politicamente queste vittime, con accuse reciproche di voler strumentalizzare i morti.

Accanto a tutto questo comparve anche un primo caso in cui quanto vissuto e subito nei campi diventa per i sopravvissuti non solo fonte di legittimazione a parlare di antifascismo, ma anche di autorevolezza indiscutibile, derivante da una loro natura quasi angelica.